

Biskop Atle Sommerfeldt:

LUTHER OG MUSIKK I GUDSTJENESTEN

Fagdag for kirkemusikere, Hovlandfestivalen 2016

Glemmen kirke 27.oktober 2016

Innledning

Når vi neste år skal feire Luthers oppgjør med avlatshandelen i 1517 har Den norske kirke valgt å gjøre dette til et reformasjonsjubileum. Det gjør at jubileets perspektiv er langt bredere enn Martin Luthers person. Det omfatter også hele reformasjonsbevegelsen slik den utfoldet seg i det som senere er kalt den reformerte tradisjonen, men også den reformasjonen som utspant seg i den romersk-katolske kirken og som vi kaller mot-reformasjon, men som for dem sees på som en nødvendig reformasjon av middelalderens feilutvikling i kirken. Det er derfor et kraftfullt signal på nettopp dette når det kommende mandag feires felles bønnegudstjeneste i Lund i Sverige med paven/biskopen i Rom og ledelsen i fellesskapet av lutherske kirker i Det lutherske verdensforbund.

For oss i Den norske kirke er det allikevel naturlig å la Luther og den bevegelsen han startet mer spesielt være omdreiningspunktet for refleksjoner. Hensikten med en slik refleksjon er ikke først og fremst historisk, men å identifisere grunnleggende elementer som kan bistå oss i vårt nødvendige og kontinuerlige reformasjonsarbeid i vår kirke, i vår tid og i vår kontekst¹.

Musikk uttrykker menneskets livsfølelse

Martin Luther fikk fra barnsben av en levende undervisning og opplevelse av musikk. Musikk var en integrert del av barneskolens pensumⁱⁱ. Han var en aktiv deltager i huskonsertene i patrisierfamilien Schalbe der man sang både åndelige og verdslige viser og fremførte motetter. Det sies at Luther selv hadde en utmerket sangstemme og han spilte lutt og tverrfløyte. Han startet sine studier ved universitet i Erfurt og tok den grunnleggende magistergraden fem år senere. Musikk-teori og musikk-praksis var en viktig del av denne grunnutdanningen, og dannet fundamentet for studier i jus, teologi eller medisin. Luther fikk derfor en grundig innføring i datidens universitetslære om musikk. Denne var preget av skolastikkens syntese av kristen tenking og gresk filosofi, slik ikke minst Thomas Aquinas utformet den. På skuldrene av Platon og Aristoteles må vi regne med at Luther fikk innføring i de ulike klassiske måtene å forstå musikken på. På kortform kan dette uttrykkes med at musikk ble betraktet som avtrykket av det tonende kosmos (Platon) eller avbildning og etterligning (Aristoteles' begrep Mimesis) av en bakenforliggende virkelighet. I kirkens teologi ble dette utformet til å forstå musikken som

Guds bilde i verden som gjenskapte den himmelske virkelighet. Musikken er en del av en helhetlig kosmologi.

Da Luther, etter sine teologistudier, klosteropphold og reformatoriske oppdagelse etter hvert begynner å arbeide med en musikkforståelse i det nye teologiske paradigme, forankrer han musikken på en måte som peker frem mot nytidens musikkforståelse. Han omtolker Platons tanke om musikk som avbildet av den kosmiske tone til å se musikk som en del av skaperverket. Hele skaperverket har musikk, sier Luther, og fremst er mennesket som skaper samvirke mellom tone og ord. Slik blir musikk et medium som Skaperen har gitt mennesket for å uttrykke menneskets bevissthet. I følge Peter Bubmann betyr dette at musikken primært forstås som et antropologisk uttrykk og ikke lenger finner sin begrunnelse i kosmologienⁱⁱⁱ. Ved å frigjøre musikken fra kosmologien og ambisjonen om å gjenspeile den himmelske herlighet, frigjør Luther musikken til en langt bredere og mer kreativ form og funksjon. «Musikken (har) like fra verdens begynnelse av vært iboende eller innebygget i alle skapninger, både i hver enkelt hver for seg og i alle til sammen. Det finnes nemlig ikke noe som er uten tone»^{iv}. Men det er menneskets stemme som først og fremst viser Skaperens overdådige og ufattelige storhet.

Selv om Luther var vel skolert i musikk før han begynte sine teologiske studier og reformatoriske bevegelse, er hans innsteg til forståelsen av musikk i gudstjenesten helt intimt knyttet til forståelsen hans av evangeliet og av gudstjenesten som evangeliets sted.

Når en antropologisk-teologisk forståelse av musikken skal forankres i Luthers forståelse av gudstjenesten, betyr det på den ene siden at musikken må forsterke gudstjenesten som evangeliets sted, og på den andre siden uttrykke ulike sider av menneskets eksistens.

Gudstjenesten

Luthers reformatoriske oppdagelse var at Guds nåde ble gjort tilgjengelig for menneskene i Jesus Kristus og det han gjorde for oss. Guds nåde er Guds gave til oss, og ikke resultat av våre etiske og/eller religiøse prestasjoner. Mennesket kan derfor hvile i tillit til at Guds nådehandlinger i Jesus Kristus er tilstrekkelig for evig liv og salighet.

Guds gave til mennesket er synlig tilstede hos oss i Ordet om Guds tilgivelse og nåde og i sakramentene, og da særlig i nattverdens brød og vin. Mens kjernen i middelalderkirkens nattverdteologi var at mennesket bringer Jesus Kristus som et ublodig offer frem for Gud med håp om at Gud vil motta dette, er nattverden for Luther Guds offer for oss i Jesus Kristus som vi kan motta i tillit til at Guds nåde gjelder også oss. Gudstjenestens drama er at vi kommer til Gud med alt vårt, sorg, synd, glede, fortvilelse og at Gud møter oss i Ordet og sakramentet med

nåde og tilgivelse til evig salighet. Ved å være stedet for dette møte med Den treenige Gud feires gudstjenesten for Guds ansikt, og rommet den feires i får karakter av å være et hellig rom. Men for Luther var det vakreste ved kirkerommet enn bedende og lovsyngende menighet. Gudstjenesten og gudstjenesterommet feires i etterkant av inkarnasjonens virkelighet da Gud ble menneske og ikke lenger la begrensinger på Guds tilgjengelighet. Det gjør kirkerommet til et annerledes rom, men samtidig et rom der hele menneskelivet hører hjemme.

Luther gir stor frihet i hvordan gudstjenesten skal utfoldes. Gudstjenesten søker ikke å gjenskape en himmelsk herlighet og orden som ikke må forstyrres og endres, men skal uttrykke menneskets livssituasjon og lede det inn til å motta mysteriet i Guds nåde for oss i Jesus Kristus, formidlet i Ord og sakrament. Derfor må gudstjenestene være ulike og mangfoldige. Følgelig nøler han med å gi retningslinjer for gudstjenesten. Når han gjør det, er han konservativ i forhold til mye av samtidens gudstjenesteeksperimentering. Den sanerte svært mye av tradisjonen både når det gjaldt musikk, og ikke minst bilder. Luther var ingen billedstormer, men hadde tvert om nære forbindelser til flere av samtidens store billedkunstnere. Her var hans reformerte samtidige Zwingli og Calvin helt annerledes. Luthers hovedanliggende var å understreke friheten innenfor den reformatoriske grunnforståelsen, tydelig i hans introduksjon til Deutsche Messe:

«Framfor alt vil jeg...også for, Guds skyld, be alle dem som kommer borti eller vil gjøre bruk av denne gudstjenesteordningen vår, om ikke å gjøre den til noen nødvendig lov, og heller ikke binde eller fange noens samvittighet med den; men selv bruke den som de synes ut fra den kristne frihet – alt etter hvordan, hvor, når og hvor lenge forholdene legger til rette for det.»^v

Men så har det vist seg at:

«hver og en lager sin egen messe; noen med gode og hederlige forsetter, andre derimot for å stikke seg frem og vise at også de kan sine ting og er i stand til å finne på noe nytt. Med den kristne frihet går det dermed slik at de fleste bruker den til egen lyst og fornøyelse, og bare noen få til Guds ære og til nestens beste....man må legge vekt på at friheten både står og skal stå i kjærlighetens og nestens tjeneste».

Slik hadde det ikke vært:

«det ender med at folk blir forarget eller kommer på avveie på grunn av alle de forskjellige ordningene, er det uten tvil vår plikt å stramme inn på friheten».

Derfor konkluderer han med at:

«siden den denne ytre ordning ikke er en samvittighetssak for oss overfor Gud, og siden den samtidig kan være til nytte for vår neste, skal vi ut fra kjærligheten – slik Paulus lærer oss (Rom 15,5; 1.Kor 1,10) – strebe etter å være av ett sinn og så langt som mulig ha felles skikker og ordninger; liksom alle kristne har èn dåp og ett altersakrament og ingen har fått noe spesielt for seg fra Gud».

Gudstjenesten kan utformes i frihet og skal være mangfoldig avhengig av kontekst og tid, men skal samtidig av hensyn til nesten også uttrykke kirkens enhet for å gi mennesker trygghet. En enhetlig grunnstruktur er nødvendig, ikke for Guds skyld, men for menneskets skyld.^{vi}

Grunnleggende prinsipper for Luthers forståelse av gudstjenesten og musikken

Gjennom hele Luthers refleksjon om musikk og gudstjenesteliv er det fire hovedanliggender han følger ganske så konsekvent og som er orienteringspunktene for alt:

Det skal være sammenheng mellom ord og tone. Musikken skal forsterke ordenes livsfølelse og bekjennelse, samtidig som musikken kan utløse ord. Luther fastholder musikkens egenverdi, men sier samtidig at menneskets særlige gave er at det er i stand til å la musikk og ord forsterke hverandre slik at begge former blir fordypet. Han hadde klare meninger om hvordan denne sammenhengen burde komme til konkret uttrykk i skalaer og tonesprang.^{vii} Selv om noen av disse refleksjonene kan virke arkaiske på oss, er hans intensjon helt vesentlig å videreføre.

Musikken skal bidra til å forsterke legfolkets deltagelse og opplevelse av fellesskap i gudstjenesten og slik sikre deres involvering og styrke samfølelsen mellom deltagerne. Den som synger i fellesskap, ber kraftigere, sier Luther. Mennesket taler bedre med Gud i fellesskap. Musikken gjør slik tale i fellesskap mulig^{viii}. Han var sterkt kritisk til tanken om at presten feiret gudstjeneste på vegne av folket. Han så dette som en forlengelse av gjerningsrettferdigheten og offermotivet i gudstjenesten. Tvert om tenker Luther at presten betjener folket med Guds nåde i Ord og sakrament slik at folk med frimodighet kan uttrykke sin livsfølelse og delta sammen med andre i gudstjenesten og slik gjøre dens drama til sitt eget. Det gjør de best når ord og musikk samvirker og legger grunnlaget for deltagelse.

Forkynnelse, tekstlesning, bønner og salmer skal synges på folkespråket så langt det er ønskelig. Derfor oversetter han Bibelen til tysk, skriver sine salmer på tysk og preker på tysk. Denne oversettelse fra Skriftens språk inkluderer også tolkning til samtiden slik at ordet blir virkekraftig og ikke skrifttegn som er hugget i stein og bare skal resiteres.

Der Luthers radikale, inkarnatoriske forståelse av evangeliet og gudstjenesten slår sterkest igjennom og adskiller seg mest fra andre reformasjonsbevegelser, er hans åpenhet for å bruke folkelig musikk som levde ute på kroene og i landsbyene i gudstjenesten og i kirken.

Her tenkte Zwingli og Calvin helt annerledes. Zwingli avviste all musikk i gudstjenesten, mens Calvin, Genève's reformator, fant en åpning ved å anvende de bibelske salmene. Men ifølge Calvin «skal (det) være en stor forskjell mellom musikk som man skaper for at menneskene skal glede seg ved bordene og i hjemmene, og salmene som man synger i kirken for Guds og englenes ansikt»^{ix}. Calvin avviste også kategorisk nye sangtekster, det eneste som var verdig, var de bibelske salmene. En tilsvarende tenkning finnes også på katolsk hold. Det ytret seg bla i skepsis mot å bruke Mozarts musikk fordi denne var ansett å være for nært knyttet til hans verdslige og umoralske operaer. Hans Küng har et herlig oppgjør med denne tenkingen, representert ved den katolske reformatoren av kirkemusikken, Franz Xaver Witt (siste halvdel av 1800-tallet): "There is no one style in church music. A division between sacred and secular music is unhistorical", sier Küng^x.

I tradisjonell luthersk diskusjon med den reformerte tradisjonen, vil forskjellen begrunnes i Luthers skapelsesteologiske og inkarnatoriske grunnsyn. Hans inkludering av «verdslig» musikk til åndelig bruk forutsatte tekster med teologisk sunt innhold. Men musikken er også i seg selv en Guds storhetsgave som sammen med ordene er «det mest mirakuløse i denne verden».

Åndelige salmer og sangers gudstjenestelige bruk

Luthers bruk av musikk og åndelige sanger kan sammenfattes i fire hovedfunksjoner uten at dette reduserer Luthers musikk-syn til å være rent funksjonalistisk: sjelesorg og helbredelse, undervisning, forkynnelse av teologiens innhold, liturgiske ledd.^{xi}

Musikkens sjelesørgeriske rolle kan ikke overdrives.

«Musikken» sier Luther, «hersker jo som en dronning over menneskelige følelser som tar herredømmet og styrer mennesker eller snarere overvelder dem. For enten du skal oppmuntre folk som er nedtrykte, sette støkk i de muntre, gi mot til de fortvilte, ta drøvelen på de overmodige, avkjøle folk som er elskovssyke, roe slike som er forbitret av hat – ja hvem kan vel regne opp alle disse følelsene, impulser eller åndskreftene som hersker over menneskehjertet og driver folk til godt eller til ondt? – kan du tenke deg noe mer virksomt middel enn musikken?»^{xii}

Når Luther samtidig ser musikken som Guds gave, skaper han ved hjelp av musikken et guddommelig rom for alle menneskets livserfaringer. Musikken blir et helt unikt middel for mennesker til å finne legedom og korreksjon, men også et sterkt medium for kirken i hennes møte med mennesker og deres livserfaringer. Typisk nok fremhever Luther nødvendigheten av mye musikk og sang i begravelser og ved sorg fordi musikken på en helt annen måte enn ordene er hjertespråket.

En spisset side ved av musikkens sjelesørgeriske funksjoner at «den driver Satan på flukt, han som gir impulsene til alt som ondt er, slik Israels konge Saul er et eksempel på (1Sam 16,23)», med referanse til at David spilte harpe for Saul og musikken ga Saul lindring. Interessant nok er nettopp denne bruken av musikk en referanse for det relativt nye faget musikkterapi. Her utvikles musikkens helbredende rolle for mennesker med ulike grader av redusert kognitiv kapasitet eller mennesker med store psykiske traumer.

Når Luther knytter musikken til skapelsen, betyr det også at tilsvarende roller for musikken sjelesørgeriske rolle kan gjenfinnes i andre religioner uavhengig av en kristen bekjennelse. Den store muslimske filosofen og musikeren al-Farabi (Alpharabius) virket ved alle de store læresetene i Midtøsten i første halvdel av 900-tallet. Han er en av de viktigste fortolkere av de greske filosofene og fikk oversatt dem til arabisk ved hjelp av munkene i Den syrisk-ortodokse kirke. Dette var grunnlaget for oversettelser til latin som igjen la grunnlaget for den europeiske renessansen som former den kulturelle horisonten for 1500-tallets reformasjonsbevegelse. Al-Farabi var selv musiker og regnes bl.a. som oppfinneren av den fem-strengede Oud. Den femte strengen han la til var nødvendig, hevdet han, fordi kroppens fire strenger måtte suppleres med en femte slik at menneskets sjel kunne bli en del av musikkbildet. Den europeiske lutten har sitt navn (al-oud ble til lutt på veien fra arabisk via spansk) fra oud, instrumentet Luther spilte. Al-Farabi skrev flere store verk om musikk og reflekterte over musikkens terapeutiske rolle for sjelen (Meanings of the intellect). Hvorvidt Luther kjente al-Farabis verker, vet jeg ikke. Det er i det hele en interessant oppgave å forske på Luthers direkte og indirekte forhold til den islamske renessansen. I denne sammenhengen nevner jeg dette for å forsterke forståelsen av musikkens kapasitet som inter-religiøs kraft, svært relevant i vårt lokale arbeid i Dialogforum Østfold og dialogsentre.

Den andre hovedbruken av musikk og åndelige sanger er i katekesen, og særlig i dannelsen av barn og ungdom og lekfolk som ikke kunne lese. Luther la stor vekt på sang og musikk i skolene i Wittenberg. Han mente at musikk og sang var den beste måten for folk å lære om den kristne troen på. Den ble forankret i hjertet og kunne læres uavhengig av lesekyndighet. I Norge er som

kjent vår kirkelige nasjonaldikter Petter Dass og hans katekismesanger et strålende uttrykk for denne tradisjonen. Men også for kateketikken og særlig for de unge, har musikken en sjelesørgerisk rolle:

«Men for deg, min kjære unge venn, anbefaler jeg denne edle, helsebringende og gledesspredende skapning, som kan hjelpe deg til å holde styr på følelsene dine og verne dem både mot tåpelige lyster og slett selskap».

For Luther var den kateketiske rollen ikke begrenset til skolen og hjemmet, men var også en meget viktig del av selve gudstjenesten. Gudstjenesten var det naturlige sted for innøving av sangene.

«I den tyske gudstjenesten er det bruk for en solid, enkel, enfoldig og god katekisme. En katekisme vil si en veiledning hvor hedninger som vil bli kristne kan lære hva de som kristne skal tro, hva de skal gjøre, hva de skal holde seg unna og hva de skal vite»^{xiii}.

Når vi i vår egen såkalte trosopplæringsreform legger så stor vekt på musikken og musikernes rolle i denne, er dette dypt forankret i vår lutherske tradisjon

Den tredje funksjonen er nær forbundet med den kateketiske og innebærer at musikken og de åndelige sangene er, nest etter prekenen, det viktigste medium for å formidle troen innhold.

I Luthers messer kan til og med Nicenum erstattes med en Credosalme og salmene ble svært viktig i den lutherske salmemessen fra 1600-tallet. I denne gudstjenesten fikk prekestolen og det verbale ord en svært stor plass med derav følgende lite rom for gudstjenestedeltagernes spiritualitet og livsfølelse. Salmene ble derfor et svært viktig element for å ivareta gudstjenestens mulighet for mennesker å uttrykke sine lengsler og eksistensielle livsfølelse.

På Luthers tid utfoldet denne funksjonen seg også som et propagandamiddel med sterkt polemiske tekster mot både pave og svermere, noe som for øvrig var gjensidig. Men når vi ser salmene vi har i vår salmebok av Martin Luther, ser vi hvor sentrale de er i å formidle evangeliets kjerneinnhold:

Guds storhet og herlighet: «O store Gud, vi lover deg» (275).

Inkarnasjonen: «Jeg synger julekvad» (28), «Du være lovet Jesus Krist, menneske du ble for visst» (Nr 31) og «Fra himlen høyt jeg kommer her» (32).

Jesus, vår Frelser: «Nå fryd deg, kristne menighet og syng av hjertens glede» (336), «Vår Herre Krist i dødens band for synda vår låg bunden. Han er oppstanden ved Guds hand og livsens veg er funnen» (187).

Den hellige Ånd: «Kom, hellig Ånd med skapermakt» (512); « Nu ber vi Gud, den hellig Ånd fremfor alt om troen rett og sann» (513).

Treenighet: «Gud, hold oss oppe ved ditt ord» (566).

Dåpslivet: «Vår Gud han er så fast en borg» (108), «Midt i livet finnes vi stedt i dødens våde» (396); «Gi fred, å Herre Gud, gi fred» (730); «Av dypeste nød jeg rope må»(745); Kvelden: «Med fred og glede lar du nå» (808).

Håpet: «Oppstandelsen og livet visst» (880).

Vi kan fortsatt gjenkjenne Luthers unike måte å holde sammen eksistensiell virkelighet og livsfølelse med troens kjerne i disse salmene, selv om verdensbildet og metaforene er annerledes enn i vår tid. Salmenes sentrale rolle som formidler av teologiens innhold gjorde at det i Luthers samtid ble utviklet spesielle salmeprekener. I disse var salmene snarere enn en bibeltekst grunnlaget for den verbale forkynnelsen. Tanken var at salmene formulerte Skriftens innhold på en mer forståelig og begripelig måte for folk flest ved syntesen mellom ord og musikk.

Den store salmevekkelsen i Den norske kirke de siste 50 årene viser gyldigheten av dette for min generasjon. Hillestad, Skeie, Ellingsen, Brunvoll og mange flere har maktet å uttrykke troens kjerne i et språk som reflekterer vår tids livsfølelse. Men deres bruk avhenger av samspillet med at kirkemusikken blomstret i samme periode med fornyelsen av bruken de religiøse folketonene og de fire store salmekomponistene med flest melodier i den nye salmeboken: Hovland, Gullichsen, Kverno og Herresthal. Disse salmenes betydning for tolkningen av den kristne tro i vår generasjon kan ikke overvurderes.

Den fjerde rollen er slett ikke sist i prioritet, snarere tvert om. Musikken til de liturgiske leddene er helt avgjørende for Luthers fornyelse av gudstjenesten. Han velger også her mangfoldet. Han beholder en god del av den gregorianske musikken, men tar også inn nyskreven musikk. Han kritiserte «venstreavvikeren» Thomas Münzer både for at han av prinsipp avvirket latin i tekstene og dermed fratok folk viktig identifikasjonsmuligheter og fellesskaperfaring utover den lokale menighet. Hans hardeste kritikk var imidlertid at Münzer ikke oversatte musikken til toner som harmonerte med den tyske teksten, men beholdt den utbroderte, gregorianske

musikken til de tyske tekstene. Luther mente at dette svekket sammenhengen mellom språk og musikk og derfor reduserte begges betydning for menneskene. Han forenklet derfor den liturgiske musikken betydelig. Det viktigste særpreget var derfor ikke musikken til messeleddene, men bruken av menighetssang på folkespråket med musikk fra folkelige tradisjoner.

Det er interessant at Luther var så raus når det gjaldt gudstjenesten og gudstjenestemusikken. Han beholdt grunnformen, anvendte også den tidligere musikken og hadde nattverdfeiringen i sentrum, selv om prekenen fikk en langt større plass, alt for å fremheve gudstjenestens grunnleggende drama: Møtet mellom Guds nådegave og menneskets liv.

Kort utblikk

Den lutherske reformasjonens forståelse av musikkens rolle i liturgi og gudstjenesteliv i og utenfor kirkerommet, er etter min oppfatning en av de mest bærekraftige elementene i hele den lutherske reformasjonen. Luther makter på en enestående måte å se musikken som en integrert del av reformasjonens kjerne. Han åpner opp for en jordvendt og hverdagsorientert spiritualitet samtidig som musikken løfter mennesket ut av hverdagen og inn i Guds transcendent nærhet. Slik Kristus er helt menneske og helt Gud, reflekterer musikken både det sant menneskelige og det guddommelige. Den er Guds viktigste medium for å formidle evangeliet til en såret og lidende menneskehet. Større kan det ikke tales om musikk.

ⁱ Jeg har behandlet noe av dette i foredraget Kontekstualitet og kirkemusikk 21.1.2014 for kirkemusikere og kantorer i Borg bispedømme

ⁱⁱ Musik in Geschichte und Gegenwart, s636f

ⁱⁱⁱ Peter Bubmann: Da geistliche Lied i Gottes Wort in der Geschichte, Herder 2015

^{iv} Martin Luther: Forord til Georg Rhaus «Symphoniae iucundae, Martin Luther til alle musikkelskere» i Martin Luther Verker i Utvalg, Oslo 1982, Bind 5 side 44f –

^v Martin Luther: En tysk messe og gudstjenesteordning, fortale i Martin Luther Verker i Utvalg, Oslo 1982 Bind 5 s9ff

^{vi} «For folkets skyld ber jeg om at man fremsetter disse parafasene (over Fader Vår – det vi vel kaller forbønnen) og formaningene i ferdig fastlagt eller foreskrevne vendinger på \en bestemt måte, slik at ikke \en gjør det slik i dag, en annen på en annen måte i morgen, og enhver her skal vise hvor flink han er. For da blir folk forvirret, og ute av stand til å lære og holde fast på noe» Martin Luther, gjennomgang av liturgien i Martin Luther Verker i Utvalg ibid s 25f.

^{vii} Martin Luther: Den tyske messen, gjennomgang av liturgien. Eks: «Deretter leser presten en kollekt i F-fa-ut unisont....så følger epistelen i 8. toneart.....leser evangeliet i 5. toneart osv» Martin Luther verker i utvalg, Oslo 1982 Bind 5 s17-32.

^{viii} Religion i GG, spalte 648

^{ix} Michel s 165f

^x Hans Küng: Mozart: Traces of Transcendence, London 1992, s 49/50

^{xi} Stefan Michel: Gottes gesungenes Wort i Gottes Wort in der geschichte, Herder 2015 s161

^{xii} Martin Luther: Forord til Georg Rhaus, ibid s 45f

^{xiii} Martin Luther: En tysk messe, ibid s13